

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

МИХАЙЛОВСЬКА Галина Олександрівна

УДК 414.0-3: 415.0-3

Теорія і практика формування комунікативно-мовленнєвих
умінь в учнів 5-9 класів у процесі вивчення російської мови

13.00.02 – теорія і методика навчання російської мови

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2001

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Херсонському державному педагогічному університеті,
Міністерство освіти і науки України

Науковий консультант:

доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
ГОЛОБОРОДЬКО Євдокія Петрівна,
Херсонський державний педагогічний університет, завідувач кафедри
лінгводидактики

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор
ВОЗНЮК Людмила Володимирівна,
Тернопільський державний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, завідувач кафедри
російської мови та літератури;

доктор педагогічних наук, професор
ІВАНЕНКО Валентин Кузьмич,
Запорізький державний університет, професор
кафедри методики викладання філологічних дисциплін;

доктор філологічних наук, професор
ІВАНОВА Людмила Петрівна,
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, про-
фесор кафедри російської мови.

Провідна установа – Харківський державний педагогічний університет імені Г.Сковороди,
кафедра української мови, Міністерство освіти і науки України.

Захист відбудеться “ 7 ” червня 2001 р. о 14 год. 30 хв. на засіданні
спеціалізованої вченої ради Д 26.053.07 в Національному
педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул.
Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету
імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул.Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ 30 ” травня 2001р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Козачук Г.О

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність дослідження. Сучасне осмислення проблем мовної освіти та її реалізації в загальноосвітній школі зумовлює підвищення теоретичного і методичного рівнів навчання мов, у тому числі й російської.

Пошук шляхів вирішення цієї проблеми нерозривно пов'язаний з дослідженням комплексу питань, серед яких теорія і практика формування комунікативно-мовленнєвих умінь в учнів 5-9 класів у процесі навчання російської мови є однією з актуальних.

Необхідність комунікативно-мовленнєвого розвитку учнів усвідомлюється в методичній науці з моменту її виникнення, однак комплексної своєї реалізації як у теорії, так і в практиці навчання ця проблема ще не одержала.

В останнє десятиріччя проблема формування комунікативно-мовленнєвих умінь розглядається з таких позицій: основні закономірності розвитку мовлення (І.О.Зимня, О.О.Леонтєв, М.Р.Львов, Л.П.Федоренко); розробка мовного компонента загальноосвітньої підготовки учнів (О.М.Біляєв, М.С.Вашуленко, І.П.Гудзик, Л.І.Мацько, Г.В.Онкович, Л.М.Паламар, Н.А.Пашківська, М.І.Пентилюк, К.М.Плиско, О.Н.Хорошковська); комунікативний аспект вивчення окремих розділів російської мови (Л.В.Давидюк, С.О.Распопова, Л.М.Токарська та ін.); культура російського мовлення в умовах двомовності (А.М.Богуш, Є.П.Голобородько, Л.В.Вознюк, В.К.Іваненко, Н.Г.Озерова, Г.П.Циганенко); навчання мовленнєвого етикету (А.А.Акишина, Л.В.Лидак, С.В.Петеріна, Н.І.Формановська); контроль і оцінка сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь (І.П.Гудзик, Н.А.Пашківська, В.О.Корсаков); визначення основних структурних компонентів мовної освіти в країнах СНД (Г.Г.Городілова, О.О.Бистрова, В.І.Капінос, О.Ю.Купалова, Т.О.Ладиженська, М.Р.Львов, Т.Г.Рамзаєва, М.Б.Успенський, М.М.Шанський).

Однак, незважаючи на значні успіхи в цій галузі, в методичній літературі з питань розвитку мовлення відсутнє дослідження, в якому була б обґрунтована система формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення російської мови. Недостатня розробка теоретичних засад мовленнєвого розвитку учнів, необхідність вирішення з позицій сучасної психології, психолінгвістики, лінгводидактики питань, що стосуються обсягу й структури змісту навчання, методики формування комунікативно-мовленнєвих умінь, – це ті чинники, які свідчать про актуальність проблеми дослідження.

Важливість формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів у зв'язку з вивченням мовного матеріалу усвідомлюється вчителями-практиками. Але через те, що вчитель недостатньо озброєний необхідними рекомендаціями з таких питань, як особливості розвитку мовлення у навчанні мови, взаємодія процесів набуття знань і формування комунікативно-мовленнєвих умінь, результативні шляхи активізації спілкування на уроках мови, ця проблема в шкільній практиці вирішується неефективно.

Дослідження свідчить, що у навчанні російської мови виникають суттєві протиріччя між

рівнем знання мови і рівнем володіння нею; об'єктивною потребою розвитку і вдосконалення мовлення учнів і перенасичуванням шкільного курсу теоретичними відомостями; потенційною можливістю посилення мовленнєвої спрямованості уроків засвоєння програмового матеріалу з російської мови (аспектних уроків) і відсутністю спеціальної роботи по оволодінню комунікативно-мовленнєвими вміннями; цілісністю процесу розвитку мовлення і порушеннями взаємозв'язку між аспектними уроками і уроками розвитку зв'язного мовлення.

Подолання цих протиріч можливе за умов дослідження теоретичних основ розвитку мовлення у процесі вивчення російської мови й створення системи навчання з урахуванням лінгвістичних, психолінгвістичних і лінгводидактичних передумов становлення комунікативно-мовленнєвих умінь учнів шкіл з російською мовою навчання.

Не може задовольняти й той рівень мовленнєвої культури, який зараз спостерігається в учнів. Школярі нерідко зазнають труднощів у викладі своїх думок в усному і писемному мовленні, здійсненні міжособистісного спілкування, поверхово і схематично сприймають тексти художніх творів, без бажання виконують творчі роботи.

Отже, нагальна потреба подолання виявлених протиріч, знаходження шляхів посилення мовленнєвої спрямованості аспектних уроків з російської мови визначають теоретичне і практичне значення та **актуальність** цього наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідницької роботи кафедри лінгводидактики Херсонського державного педагогічного університету "Теорія і практика підготовки вчителя-словесника на сучасному етапі" (протокол № 3 від 06.03.92).

Мета дослідження полягає в науковому обґрунтуванні й розробці концепції формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів у процесі вивчення російської мови, дослідженні теоретичних основ розвитку мовлення, визначенні ефективних шляхів навчання різних видів мовленнєвої діяльності при засвоєнні програмового матеріалу.

Концепція дослідження. Основоположна ідея концепції базується на діяльнісній системно-комунікативній основі, яка висуває на перший план формування умінь вільно, комунікативно виправдано користуватися мовою в процесі сприйняття, репродукції та створення висловлювань в різних стилях, формах і жанрах мовлення. Вона впливає зі специфічної сутності діяльнісного підходу, коли в центрі уваги з'являється суб'єкт мовленнєвої діяльності (слухання, читання, говоріння і письмо) – учень з його ставленням до змісту думки, що ним сприймається, репродукується чи створюється.

Висуваючи провідну концептуальну ідею, ми виходили з того, що процес формування комунікативно-мовленнєвих умінь залежить від ступеня володіння мовою (багатого словникового запасу, добре розвинуеного механізму побудови синтаксичних конструкцій, стійких вимовних і правописних навичок) і обумовлюється екстралінгвістичними факторами (комунікативним і змістовним).

Визначаючи концепцію дослідження, ми керувалися тим, що традиційна методика розвитку мовлення у вивченні програмового матеріалу не забезпечує необхідного рівня комунікативно-мовленнєвих умінь, бо вона концентрує увагу переважно на формуванні навичок

оформлення і використання у мовленні засвоєних мовних одиниць, внаслідок чого норми спілкування, що склалися в суспільній мовній практиці, враховуються недостатньо.

Результати експериментального дослідження свідчать, що найдійовішою і найефективнішою є така система формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення російської мови, яка забезпечує інтеграцію пізнавальної та мовленнєвої діяльності учнів з урахуванням лінгвістичних, психологічних і лінгводидактичних передумов розвитку мовлення в українсько-російському мовному середовищі, передбачає використання типів вправ, спрямованих на поетапне відпрацювання комунікативно-мовленнєвих дій та операцій на основі набутих мовних і мовленнєвознавчих знань, передмовленнєвих навичок (вимовних, лексичних, граматичних, правописних) та вмщує в собі розробку комунікативно орієнтованих критеріїв і норм оцінки сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь, що дозволяють вивчати рівень готовності учнів до сприйняття, репродукції та створення висловлювань в усному (діалогічному, монологічному) і писемному мовленні.

Умовами побудови системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь є переосмислювання обсягу та структури змісту навчання і встановлення в трьох її взаємопов'язаних і взаємозумовлених компонентів: знання (мовні і мовленнєвознавчі), передмовленнєві навички й комунікативно-мовленнєві вміння.

Знання про мову і мовлення (зокрема й правила мовного етикету), передмовленнєві навички (вимовні, лексичні, граматичні, правописні) визначаються як необхідна база формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення мови.

Обґрунтовані нами концептуальні положення можуть бути реалізовані на основі провідних принципів навчання: загальнодидактичних (розвивального навчання, свідомості і творчої активності учнів за умови керівної ролі вчителя, наступності й перспективності) та методичних (комунікативної спрямованості навчання, функціонального підходу до вивчення мовних одиниць, урахування взаємодії української і російської мов у навчанні).

Головна ідея й основні положення концепції втілені у **гіпотезі**:

Рівень володіння російською мовою значно підвищиться за умови створення системи навчання, яка передбачає:

- урахування лінгвістичних і психологічних передумов формування комунікативно-мовленнєвих умінь в умовах українсько-російського мовного середовища;
- виявлення дидактичних основ навчання, що визначають методику формування комунікативно-мовленнєвих умінь у вивченні програмового матеріалу;
- виділення типів вправ, орієнтованих на навчання різних видів мовленнєвої діяльності на всіх етапах засвоєння мови;
- відбір мовленнєвих завдань, розрахованих на постійне залучення учнів до активних форм спілкування;
- розробку критеріїв і норм оцінки сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь.

Об'єкт дослідження: процес навчання російської мови у школах України з російською мовою викладання.

Предмет дослідження: система формування комунікативно-мовленнєвих умінь в учнів

5-9 класів під час вивчення російської мови.

Відповідно до предмета, мети, гіпотези дослідження визначені **завдання**:

1. Розробити теоретичні основи формування комунікативно-мовленнєвих умінь на уроках російської мови:

- а) встановити лінгвістичні передумови підвищення культури мовлення школярів;
- б) виявити психологічні умови мовленнєвого розвитку учнів,

в) визначити дидактичні основи формування комунікативно-мовленнєвих умінь під час засвоєння програмового матеріалу.

2. Проаналізувати стан розроблюваної проблеми в сучасній лінгводидактиці.

3. Вивчити рівень готовності учнів 5-9 класів до сприймання, репродукції і створення висловлювань в усному і писемному мовленні.

4. Розробити концепцію формування комунікативно-мовленнєвих умінь в учнів 5-9 класів у процесі вивчення російської мови.

5. Створити й експериментально перевірити систему формування комунікативно-мовленнєвих умінь в учнів 5-9 класів під час вивчення російської мови.

Для реалізації поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**:

Теоретичні – аналіз і синтез (використовувалися на етапі визначення цілей, об'єкта і предмета, гіпотези і завдань дослідження, а також у розробці і науковому обґрунтуванні теоретичних основ формування комунікативно-мовленнєвих умінь). Емпіричні – діагностичні (бесіди з учителями й учнями, анкетування), обсерваційні (спостереження за навчальним процесом), експериментальні (педагогічний експеримент).

Методологією дослідження є положення теорії наукового пізнання, ідеї філософії освіти як інтегративної галузі наукових знань, яка становить цілісне уявлення про єдність найважливіших освітньо-виховних проблем.

Дослідження ґрунтується на положеннях філософії гуманізму, відповідно до яких людина є найвищою цінністю суспільства, а також на принципах особистісно-діяльнісного та індивідуально-творчого підходу до особистості учня як суб'єкта навчально-виховного процесу.

Теоретичною основою дослідження послужили праці лінгвістів, психологів, психолінгвістів і дидактів з таких питань:

– мова як соціальне явище (В.Гумбольдт, О.О.Потебня, Ф.де Соссюр, Л.В.Щерба);

– функціональний підхід до опису мови (О.В.Бондарко, А.П.Загнітко);

– функціонування мови в умовах двомовності (Н.М.Арват, І.К.Білодід, М.Я.Бріцин, Г.П.Їжакевич, М.П.Кочерган, М.Я.Плющ, Н.Г.Озерова, В.М.Русанівський, А.Є.Супрун і ін.);

– мова й мовна особистість (Р.В.Болдирєв, А.П.Грищенко, Л.П.Іванова, Ю.М.Караулов, Л.О.Кудрявцева, Л.І.Мацько, Л.М.Паламар, О.С.Снітко);

– формування особистості і розвитку її у процесі діяльності (Б.Г.Ананьєв, І.Д.Бех, Л.С.Виготський, І.О.Зимня, Г.С.Костюк, О.М.Леонтєв, О.О.Леонтєв, С.Л.Рубінштейн, І.С.Якиманська і ін.);

– формування розумових дій і мовленнєвих здібностей (Б.В.Біляєв, Д.Н.Богоявленський,

П.Я.Гальперін, М.І.Жинкін, А.К.Маркова, С.В.Жуйков, О.Я.Савченко, І.О.Синиця);

– зміст і методика розвитку мовлення на уроках російської мови (М.Т.Баранов, О.М.Біляєв, А.М.Богуш, О.О.Бистрова, М.С.Вашуленко, Л.В.Вознюк, Є.П.Голобородько, О.В.Дудніков, В.К.Іваненко, Т.О.Ладиженська, В.І.Масальський, Н.А.Пашківська, М.І.Пентилюк, К.М.Плиско, Л.П.Федоренко, О.Н.Хорошковська і ін).

Дослідження здійснювалось автором протягом 10 років і охоплювало ряд етапів науково-педагогічного пошуку.

На першому етапі (1990-1991 рр.) аналізувалася лінгвістична, психолінгвістична, психолого-педагогічна і лінгводидактична література з проблеми розвитку мовлення учнів у процесі вивчення російської мови.

Проводилася робота, спрямована на визначення й конкретизацію об'єкта і предмета дослідження, уточнювалися завдання, методи наукового дослідження та методика констатуючого експерименту.

На другому етапі (1992-1993 рр.) аналізувалися програми і підручники з російської мови, вивчався досвід роботи вчителів-словесників, проводилися спостереження над засвоєнням шкільного курсу російської мови та формуванням в учнів шкіл з російською мовою навчання практичних умінь і навичок; досліджувалася залежність формування комунікативно-мовленнєвих умінь від відбору й організації теоретичних відомостей про мову, дидактичного матеріалу, який має комунікативний характер, поетапного розвитку мовленнєвих дій та операцій, від наявності стимулів і позитивного підкріплення інтересів учнів; перевірялася ефективність окремих типів вправ, видів завдань, раціонального включення в навчальний процес мовленнєвих ситуацій; відбиралися дидактичні одиниці формування комунікативно-мовленнєвих умінь на аспектних уроках.

На третьому етапі (1994-1995 рр.) досліджувався рівень володіння передмовленнєвими навичками і комунікативно-мовленнєвими вміннями учнів шкіл з російською мовою викладання; розроблялася і впроваджувалася методика формуючого експерименту (загальноосвітні середні школи Херсонської і Сумської областей, м.Києва, м.Севастополя).

На четвертому етапі (1996-1999 рр.) проводилася експериментальна перевірка створеної системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь в учнів 5-9-х класів у процесі вивчення російської мови, аналізувалися й узагальнювалися результати дослідження, формулювалися висновки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в лінгводидактиці досліджені теоретичні основи розвитку комунікативно-мовленнєвих умінь в учнів 5-9 класів у вивченні російської мови; розроблена модель формування їх, яка охоплює основні етапи засвоєння програмового матеріалу; обґрунтована і створена система становлення досліджуваних умінь на основі відбору теоретичних відомостей, удосконалення критеріїв норм й оцінки комунікативно-мовленнєвих умінь та побудови типології вправ, що забезпечує мовленнєву спрямованість навчання у школах з російською мовою викладання.

Теоретичне значення дослідження становить: виявлення лінгвістичних передумов, психологічних аспектів, дидактичних основ, методики формування комунікатив-

но-мовленнєвих умінь в умовах українсько-російського мовного середовища; визначення залежності формування комунікативно-мовленнєвих умінь на аспектних уроках від критеріїв відбору й організації теоретичного матеріалу про мову, побудови системи вправ комунікативного характеру, наявності критеріїв і норм, спрямованих на встановлення рівня сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь з чотирьох видів мовленнєвої діяльності; виділення дидактичних одиниць формування комунікативно-мовленнєвих умінь.

Практичне значення дослідження визначається тим, що розроблена, експериментально перевірена й упроваджена у шкільну практику система формування комунікативно-мовленнєвих умінь в учнів 5-9 класів у вивченні програмового матеріалу.

Результати дослідження використані в підручниках з російської мови для 5-9 класів шкіл з російською мовою навчання, методичних посібниках для вчителів, робочих зошитах для учнів та ін. Вони можуть бути корисними у створенні нових програм, підручників, а також науково-методичних посібників з російської мови.

Особистий внесок здобувача в досягненні наукових результатів полягає у:

- теоретичному обґрунтуванні основних ідей і положень досліджуваної проблеми;
- безпосередньому керівництві експериментальною роботою;
- написанні окремих розділів пробних і стабільних підручників для 5-9 класів, науково-методичного посібника з російської мови для 5-го класу, робочих зошитів (5-6 класи), затверджених Міністерством освіти і науки України, експериментальної програми з формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів 5-9 класів у процесі навчання російської мови;
- розробці і впровадженні діагностичних методик вивчення рівня готовності учнів до сприймання, репродукції і створення висловлювань в усному (діалогічному і монологічному) та писемному мовленні.

Апробація результатів дослідження. Про основні положення і результати дослідження доповідалося на 6-х Міжнародних, 9-х Всеукраїнських, 7-х міжрегіональних та ін. конференціях, семінарах, педагогічних читаннях у Києві, Луганську, Ніжині, Харкові, Запоріжжі, Мелітополі, Черкасах, Одесі, Лодзі, Херсоні та на звітних конференціях професорсько-викладацького складу Херсонського державного педагогічного університету.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані в 50 наукових і науково-методичних працях, зокрема: 1 монографія, 12 підручників (окремі розділи), 3 науково-методичні посібники (окремі розділи), 11 статей у наукових журналах, 2 випуски методичних рекомендацій, 13 статей у збірниках наукових праць, 8 публікацій у матеріалах і тезах конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, списку використаних джерел, який включає 401 найменування, із них на іноземній мові 11. Повний обсяг дисертації 406 сторінок.

СТРУКТУРА Й ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, накреслюються концептуальні підходи дослідження, вихідні положення, визначається об'єкт, предмет дослідження, формулюються мета, гіпотеза і завдання роботи, характеризуються методологічні засади, описуються методи та етапи роботи, розкриваються наукова новизна, теоретичне значення і практична цінність проведеного дослідження, узагальнюються відомості про апробацію та впровадження його результатів у практику.

У **першому розділі** – "Теоретичні основи формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі засвоєння курсу російської мови" – розкриваються лінгвістичні і психолого-педагогічні аспекти формування комунікативно-мовленнєвих умінь в учнів 5-9 класів у процесі вивчення російської мови.

Лінгвістичні передумови формування комунікативно-мовленнєвих умінь у вивченні російської мови. На основі вивчення спеціальної літератури (В.Гумбольдт, О.О.Потебня, Ф.де Соссюр, О.І.Смирницький, Л.В.Щерба, Н.Д.Арутюнова, Р.В.Болдирев, М.Я.Бріцин, А.П.Загнітко, Л.П.Іванова, О.Є.Кибрик, М.П.Кочерган, Л.О.Кудрявцева, О.С.Мельничук, В.М.Русанівський, Н.Г.Озерова та ін.), виходячи з сучасних потреб мовної освіти, розглядаються з навчальною метою сутність мови і мовлення, досліджуються мовні одиниці з позицій функціонального призначення їх у мовленні, визначаються й аналізуються основні поняття дослідження (мова, мовлення, мовленнєва діяльність, функції мови, літературна мова та її норми, особливості усного і писемного літературного мовлення). Особливе місце у дослідженні посідають дані порівняльного аналізу української та російської мов, які сприяють виявленню специфіки і труднощів формування комунікативно-мовленнєвих умінь в українсько-російському мовному середовищі.

У результаті аналізу спеціальних праць визначені вихідні для методики формування комунікативно-мовленнєвих умінь лінгвістичні положення: мова – універсальна знакова система, яка слугує засобом формування і формулювання думок, сприймання та пізнання навколишнього середовища, обміну інформацією, передачі різноманітних почуттів; мова функціонує у формі усного і писемного мовлення; мова нормативна; значення мовних одиниць розкривається в тексті; мовлення – втілення, реалізація мови (системи мови), що виявляє себе тільки у мовленні й тільки через нього виконує своє комунікативне призначення.

Відповідно до концепції триєдиного аспекту мовних явищ, сформульованого Л.В.Щербою, висувається як засіб навчання мовленнєвої діяльності мовна система і мовний матеріал.

У вирішенні завдань формування комунікативно-мовленнєвих умінь враховується комунікативне і когнітивне призначення мови, що є невід'ємною її властивістю. При цьому до уваги беруться і додаткові функції мови (експресивна та ін.).

Спираючись на функціональну лінгвістику (О.В.Бондарко, В.Г.Гак, А.П.Загнітко та ін.), ми встановили, що з метою організації розумово-мовленнєвої діяльності учнів необхідно реалізувати такі аспекти мовних одиниць: "значення – форма – функція". Спрямованість від

"значення до форми", від "функції до засобів", від "засобів до функції" суттєва для оволодіння механізмами сприймання, репродукції і створення висловлювання. Зокрема, для мовця актуальний шлях від смислу до зовнішніх засобів його вираження, а слухачеві в моделюванні мовленнєвих дій – не тільки від формальних засобів до значення, але й від смислу до засобів його вираження.

Оскільки одиниці мови беруть участь у формуванні і формулюванні думки через синтаксис, треба орієнтуватися в навчанні на роль мовного явища у складі одиниць вищого рангу, розкриття суттєвих зв'язків між одиницями різних рівнів (лексики і словотворення, морфології і синтаксису).

У дисертації аналізуються одиниці мови (слово, словосполучення, речення), текст (дискурс), які є основою формування комунікативно-мовленнєвих умінь. Методична інтерпретація їх дозволила визначити передумови придбання учнями практичних умінь.

Серед комплексу умов, які забезпечують оволодіння словом, є знання семантики слова, його сполучення і сфер уживання. Урахування в навчанні неоднорідності лексичного складу російської мови, суттєвої ролі стилістичної віднесеності слова в організації висловлювання сприяє розвитку в учнів "чуття слова", "чуття стилю", що залежать від умінь слухача (читача), мовця адекватно сприймати, репродукувати і доречно вживати в мовленні міжстильові і стилістично забарвлені лексичні засоби.

Орієнтація в навчанні на існуючі в мові системні лексичні об'єднання створюють важливі передумови формування в учнів умінь вибору слів для вирішення мовленнєвих завдань і кількісно-якісного збагачення словникового запасу. Осмислення школярами образності фразеологізмів, відтворюючих культурно-історичний досвід народу, посилює виразність їхніх висловлювань.

Успіх практичного оволодіння комунікативно-мовленнєвими вміннями залежить, як свідчить аналіз лінгвістичних досліджень (Н.М.Арват, М.Я.Бріцин, В.І.Кононенко, М.М.Кожина, Н.Ю.Шведова та ін.), від ступеня усвідомлення учнями семантики, функціонального навантаження синтаксичної одиниці, засвоєння основних моделей словосполучення і сполучувальних можливостей частин мови.

Спрямованість уваги учня на значення, форму і функцію речення, його синонімію забезпечує сприятливі умови для набування знань, необхідних у формуванні мовленнєвих дій та операцій, (В.А.Белошапкова, І.Р.Вихованець, Г.О.Золотова, Н.Ю.Шведова та ін.)

Надійну основу практичної роботи, необхідну для сприйняття і створення тексту, закладають виділені в лінгвістиці ознаки тексту: цілісність, зв'язність, членування, окремість, ретроспекція, проспекція, модальність, завершеність (І.В.Арнольд, Н.Д.Арутюнова, І.Р.Гальперін, О.С.Мельничук, О.І.Москальська, Т.М.Ніколаєва та ін.).

У дослідженні виходимо з того, що правильність тексту забезпечує дотримання таких умов, як: наявність цілеспрямованості і прагматичної установки; відповідність змісту тексту його назві (заголовку); завершеність стосовно назви (заголовка); літературна обробка, характерна для кожного функціонального стилю; наявність фразових одиниць, об'єднаних різними

типами зв'язку.

Регулятором правильного оформлення висловлювання виступає норма літературної мови. У зв'язку з тим, що норма несе в собі можливість відхилення, важливо враховувати помилки: по-перше, пов'язані з порушенням прийнятих норм літературної мови; по-друге, ті, що виникають через нерозрізнювання і змішування норм української і російської мов; по-третє, викликані впливом просторіччя і функціонуючих на території України діалектів.

Специфіка і послідовність формування вмінь усного (діалогічного і монологічного) та писемного мовлення зумовлені відмінністю їх у структурі, формі, комунікативній функції.

Дані порівняльного аналізу української і російської мов у працях Л.А.Булаховського, Г.П.Іжакевич, Н.Г.Озерової, В.М.Русанівського та ін. підтверджують необхідність опори на українську мову в процесі формування комунікативно-мовленнєвих умінь. Урахування найсуттєвіших розбіжностей в мовних структурах у цілому і на окремих рівнях їх забезпечує нейтралізацію інтерферуючого впливу української мови на процес вироблення й удосконалення передмовленнєвих навичок, підвищує рівень культури російського мовлення.

Психологічні аспекти мовленнєвого розвитку учнів. На основі вивчення й аналізу психологічної літератури (Л.С.Виготський, О.О.Леонтьєв, Н.І.Жинкін, А.К.Маркова, І.О.Синиця, Г.С.Костюк, І.Д.Бех та ін.) визначені положення, які мають важливе значення для формування комунікативно-мовленнєвих умінь у вивченні мовного матеріалу. Зроблені висновки про необхідність організації навчального процесу в діяльнісному плані, важливість урахування умов розвитку мовлення, значення окремих механізмів мовлення.

Комунікативно-мовленнєві вміння розглядаються як самостійне явище, що характеризується цілеспрямованістю, продуктивністю, динамічністю, інтегрованістю, ієрархічністю. Система комунікативно-мовленнєвих умінь, яка зв'язана з сприйманням, репродукцією і створенням висловлювань в усному і писемному мовленні, формується на базі знань (мовних, мовленнєвознавчих) і якісних передмовленнєвих навичок.

У визначенні комунікативно-мовленнєвих умінь ми спиралися на феномен “мовна особистість”, трактування й перелік його структурних складників. Мовна особистість представлена як полікомпонентний набір мовних здібностей, умінь – готовності до здійснення комунікативно-мовленнєвих вчинків, класифікованих за видами мовленнєвої діяльності (аудіювання, говоріння, читання, письмо) та за рівнями мови.

У дисертації детально аналізуються вербально-семантичний, когнітивний і прагматичний рівні мовної особистості (Ю.М. Караулов). Відзначено, що когнітивний рівень мовної особистості безпосередньо зв'язаний з мовною картиною світу.

Діяльнісний підхід до навчання вимагає додержання структури інтелектуальної діяльності людини (мотив, потреба, намір, мета, орієнтування, планування, реалізація задуму, контроль), врахування вікових та індивідуальних особливостей суб'єкта навчання.

У роботі обґрунтовується важливість для процесу формування комунікативно-мовленнєвих умінь пізнавальної і мовленнєвої активності учнів, вказується перелік форм навчання, стимулюючих виникнення й розвиток комунікативно-пізнавальної потреби у засвоєнні мовного матеріалу, виявляються чинники, які сприяють розвиткові мовлення учнів.

Доводиться, що мовлення може бути успішним тоді, коли воно вмотивоване, спричинене конкретною ситуацією. До важливих умов належить і розвиток "чуття мови", джерелом якого є знання мови й мовленнєва практика.

Формування комунікативно-мовленнєвих умінь має будуватися з урахуванням механізмів мовлення, суттєво впливаючих на сприймання, репродукцію і породження висловлювання. Механізм осмислення встановлює і відтворює смислові зв'язки у висловлюванні, регулює перекодування за рахунок об'єднання, групування, розчленування, виділення головного, встановлення еквівалентних замінів, смислових опорних пунктів, ключових слів. Механізм прогнозування допомагає слухачеві визначити ймовірність появи того чи іншого слова у висловлюванні.

Головною умовою вміння складати текст виступає упередження висловлювання. Мовець (або той, хто пише), спираючись на задум, передбачає конкретніші елементи: особливості розвитку задуму, структуру і композицію тексту, найбільш складні частини, реакцію слухача (читача), тобто вживання тих чи інших слів, конструкцій. Довгочасна пам'ять, за свідченням психологів, зберігає певні мовні засоби, правила, лексико-граматичні схеми слів, тобто робить можливим застосування одержаних знань у спілкуванні, забезпечує накопичення словникового запасу. Завдяки їй у процесі слухання й читання відбувається розпізнавання слів, граматичних структур, актуалізація мовного матеріалу і закріплення його в мовленнєвих ситуаціях. Оперативна пам'ять, як органічний компонент мовленнєвої діяльності, зберігає матеріал на час його переробки в процесі спілкування. Важливе місце у створенні висловлювання посідає емоційна (пам'ять почуттів) і образна пам'ять.

Механізми відбору слів обумовлені обсягом лексичного словника учнів, пов'язані з предметом, завданням, темою, основною думкою повідомлення, визначені типом і стилем мовлення. Психологічні дослідження свідчать, що пошуки слова у внутрішньому лексиконі виявляють істотну залежність від функцій слова у народжуваному висловлюванні і здійснюються у смислових зв'язках між словами. Для відбору адекватних мовних засобів учневі необхідно провести складні орієнтувальні дії, пов'язані з оцінюванням мовної ситуації. На процеси лексичного відбору, за даними психолінгвістики, можна впливати шляхом формування у школярів критичного підходу до слововживання за допомогою спеціальних вправ, які створюють ситуацію вибору, що поступово ускладнюється від одного виду роботи до іншого.

У дослідженні обґрунтовується важливість для формування комунікативно-мовленнєвих умінь механізмів контролю: а) змісту і б) мовної правильності. Перший механізм – механізм контролю змісту висловлювання – оцінює створений текст з боку його адекватності ситуації спілкування. Другий механізм забезпечує свідоме ставлення учня до вибору мовних засобів та відповідності їх нормам літературної мови.

Механізми, пов'язані з оцінними діями під час контролю й аналізу власної мовленнєвої діяльності на різних етапах оволодіння мовою, спрямовані на самокорекцію набутих комунікативно-мовленнєвих умінь. Спираючись на теорію М.І.Жинкіна, ми поділяємо вміння і навички самоконтролю на два види: 1) попередження можливих невідповідностей у змісті й мовному оформленні висловлювань; 2) передбачення розвитку в учнів потреби у вдоскона-

ленні своєї мовленнєвої діяльності на основі знання ними норм і правил мови. У дисертаційній праці враховуються особливості здійснювання самоконтролю в усному й писемному мовленні. Можливості контролю в усному мовленні обмежені тією обставиною, що мовець не в змозі перебудувати вимовлені компоненти висловлювання, щоб усунути помилки. Умови писемного мовлення допускають оцінку його продукту за допомогою зорового сприйняття і дозволяють тому, хто пише, не тільки прогнозувати результати діяльності, але й виправляти себе в процесі формування думки й поліпшувати текст.

За умови взаємодії української і російської мов особлива увага приділяється виробленню механізмів переносу та корекції набутих знань, умінь і навичок. Оволодіння російським мовленням у навчальних умовах паралельного засвоєння двох мов передбачає актуалізацію мовних одиниць, найбільш схильних до інтерферуючого впливу з боку української мови, доведення (у разі необхідності) до свідомості учня різниці у вживанні тих чи інших комунікативно важливих одиниць у межах конкретного висловлювання.

Оскільки суб'єктом діяльності виступають діти підліткового віку, у дисертаційній роботі висвітлені характерні ознаки цього віку, перехідного від дитинства до дорослого стану (Л.С.Виготський, А.К.Маркова, І.О.Синиця і ін.). Дослідження психологів доводять, що рушійною силою психологічного розвитку підлітків є протиріччя між настійним прагненням дитини до вивчення її особистості дорослими і неможливістю реально утверджувати себе серед них. Автор приєднується до висновку вчених про те, що відсутність цілеспрямованої системи формування різних видів мовленнєвої діяльності, яка спирається на особливості вікового розвитку, негативно впливає на реалізацію комунікативних можливостей дітей.

Дидактичні основи формування комунікативно-мовленнєвих умінь.

Дидактичний аспект дослідження передбачає всебічний аналіз принципів, методів, прийомів та засобів формування комунікативно-мовленнєвих умінь.

У роботі на основі праць Ю.К.Бабанського, В.В.Давидова; О.М.Біляєва, О.В.Дудникова, Г.О.Козачук, В.І.Масальського, В.Я.Мельничайка, Н.А.Пашківської, К.М.Плиско, М.Б.Успенського, М.М.Шанського та ін., присвячених дидактичним основам навчання, зроблена спроба виявити специфіку реалізації в процесі засвоєння російської мови в школах з російською мовою викладання окремих принципів навчання, а саме принципів розвивального навчання, свідомої і творчої активності учнів за умови керівної ролі вчителя, наступності й перспективності, комунікативної спрямованості, функціонального підходу до навчання, урахування взаємодії української і російської мов у навчанні.

Умовою реалізації принципу розвивального навчання є інтеграція вивчення мови і формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів, оптимальне співвідношення між знаннями та мовними й мовленнєвими вміннями, високий розвивальний потенціал мовленнєвого середовища, система цілеспрямованої роботи.

Втілення принципу свідомої й творчої активності учнів за умови керівної ролі вчителя залежить від розуміння практичної потреби і корисності знань та умінь, що набуваються, і організації процесу творчого застосування їх у мовленнєвій практиці.

Встановлення взаємозв'язку між програмовим матеріалом та формуванням комуніка-

тивно-мовленнєвих умінь, урахуванням знань, умінь і навичок, які учні одержали на попередніх етапах навчання, постійна опора на мовленнєвий досвід, отриманий школярами на уроках української мови, є важливими передумовами реалізації принципу наступності й перспективності у навчанні.

Упровадження принципу комунікативної спрямованості навчання припускає створення системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь на основі засвоєних знань (мовних, мовленнєвознавчих) і сформованих передмовленнєвих умінь і навичок. Здійснення у практиці навчання названого принципу передбачає 1) уточнення компонентів змісту навчання; 2) розробку критеріїв відбору теоретичних відомостей; 3) визначення дидактичних одиниць формування досліджуваних умінь; 4) встановлення типів мовленнєвих ситуацій для введення їх у процес засвоєння мови.

Однією із важливих умов здійснення принципу комунікативності є вивчення усіх розділів шкільного курсу мови на синтаксичній основі. Розуміння речення як одиниці спілкування й одиниці навчання дає змогу вводити і закріплювати слова і морфологічні категорії в функціональному розміщенні їх в межах синтаксичних структур.

У дисертаційному дослідженні розглядається актуальне питання про взаємозв'язок між системністю і комунікативністю.

Автор виходить з того, що мова організована системно для вираження смислів. Системність як рівневе упорядкування фонетичних, граматичних, лексичних одиниць сполучається з системністю в організації лексико-семантичних полів, які відображають смисли реалій, системною організацією функціонально-семантичних полів, що відображають смисли відношень (умовності і т.д.). Доводиться, що встановленню оптимального співвідношення між системністю і комунікативністю у навчанні сприяє осмислення властивостей мовної одиниці, які проявляються на трьох рівнях: форма, значення і функція.

Реалізація функціонального підходу до навчання передбачає розуміння функцій мови (комунікативна, когнітивна, емоційна і ін.). Здійснення цього принципу засноване на осмисленні учнями функціонального потенціалу виучуваних мовних засобів, усвідомленні призначення одиниць нижчого рівня у побудові одиниць вищого рівня.

Використання принципу врахування взаємодії української і російської мов здійснюється шляхом виявлення схожості і відмінності в системах обох мов.

Висловлені міркування про доцільність використання типології методів навчання, яка вміщує в собі, крім пізнавальних і тренувальних методів, і методи стимулювання мовленнєвої діяльності, контролю (самоконтролю) й оцінки (самооцінки). Застосування вказаних методів, з нашої точки зору, економить урочний час на формування комунікативно-мовленнєвих умінь під час вивчення мовних тем, інтенсифікує процес вироблення передмовленнєвих умінь, стимулює мовленнєві дії й операції, орієнтовані на сприймання, репродукцію і створення висловлювань в усному і писемному мовленні, сприяє організації на уроці реальної та уявної мовленнєвої ситуацій, покращує умови для пошуку переконливих мовленнєвих рішень, самовираження, самоактуалізації учнів через різні види словесної творчості, забезпечує виховання оцінного почуття норми, форму-

вання оцінних дій за контролем та аналізом чужого і власного мовлення.

Основна функція пізнавальних методів полягає в осмисленні системи мовних засобів у єдності значення, форми, функції їх і засвоєнні учнями мінімуму знань про мову, необхідних і достатніх для формування комунікативно-мовленнєвих умінь. Увагу учнів до співвідносних мовних засобів вираження одних і тих же значень, до відтінків семантичного й функціонального характеру забезпечують пояснювально-ілюстративний та частково-пошуковий способи подачі теоретичної інформації.

Провідними методами формування комунікативно-мовленнєвих умінь у дослідженні виступають тренувальні методи: імітаційний, оперативний, метод продукування мовлення (комунікативний). Імітаційний метод пов'язаний з відтворенням почутих зразкових (відповідно до норм літературної мови) відрізків мовлення. Головне призначення оперативного методу – вироблення й удосконалення передмовленнєвих умінь і навичок (орфоепічних, акцентологічних, лексичних, граматичних, правописних). Метод продукування мовлення (комунікативний) виражається у формуванні умінь сприймати, оцінювати, відтворювати чуже мовлення в усній (діалогічній або монологічній) і писемній формі, створювати власні висловлювання з урахуванням вимог ситуацій спілкування й відповідно до норм літературної мови.

Співвідносність репродуктивних і продуктивних елементів у названому методі хитається: на етапі осмислення нового мовного матеріалу переважає репродуктивна мовленнєва діяльність, на етапі формування практичних умінь і навичок – продуктивна.

Автор відзначає, що можливість ширшого застосування методу продукування мовлення (комунікативного) на аспектичних уроках з'являється в процесі поєднання колективних форм навчання з індивідуальними, парними на основі урахування мовленнєвого досвіду учня, його емоційно-вольових особливостей, інтересів і статусу в шкільному колективі.

У дослідженні виділені різноманітні засоби стимулювання активної мовленнєвої діяльності учнів у ході вивчення програмового матеріалу: навчальна мовленнєва ситуація, задум висловлювання, ключові слова, готовий текст та ін.

Особливе місце у методиці формування комунікативно-мовленнєвих умінь у вивченні мови посідають методи контролю (самоконтролю) й оцінки (самооцінки), спрямовані на формування в учнів оцінних дій під час контролю і аналізу чужого та власного мовлення в плані змісту, мовної правильності і стилістичної доцільності вживання виучуваних мовних одиниць.

Ґрунтовно в дослідженні розглядаються прийоми навчання, що забезпечують формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення мовного матеріалу: а) прийоми словникової роботи; б) прийоми роботи над словосполученням; в) прийоми роботи над реченням; г) прийоми роботи над текстом.

Методичну концепцію, яка складає основу формування комунікативно-мовленнєвих умінь у вивченні російської мови, реалізує провідна форма навчального процесу – урок.

У дисертації вказуються шляхи посилення мовленнєвої спрямованості окремих типів уроків. Урок вивчення нового матеріалу створює основу для вироблення досліджуваних

умінь. Значною мірою цьому сприяють спостереження, у ході яких шляхом знаходження суті висловлювання, реконструкції наміру автора тексту учні встановлюють роль виучуваної одиниці у мовленні, сприймають її виразні можливості.

Мета уроку формування умінь і навичок – закласти міцні основи для правильного вживання засвоєної мовної одиниці на фонетико-орфоепічному, граматичному, орфографічному і пунктуаційному рівнях. Установки на вирішення основних типів мовленнєвих завдань, а також на виконання часткових прагматичних завдань прискорюють процес формування комунікативно-мовленнєвих умінь на уроці закріплення знань, умінь і навичок, покращують умови для породження власних висловлювань в усній і писемній формі, активізують мовленнєву діяльність учнів. Варіювання тактичних мовленнєвих завдань у межах однієї і тієї ж мовленнєвої стратегії сприяє вияву індивідуальних комунікативно-мовленнєвих здібностей учнів.

Особлива роль на уроках узагальнення й систематизації вивченого відводиться завданням, які створюють ситуації слухання –розуміння, читання, говоріння і письма, формують та вдосконалюють культуру мовленнєвого спілкування, готовність сприймати й оцінювати досягнення і недоліки чужого мовлення, організують самоконтроль (самооцінку) за мовленнєвими діями й операціями.

Трансформація суб'єктно-об'єктних відношень учителя й учнів в суб'єктно-суб'єктні забезпечує ефективність уроку контролю і корекції комунікативно-мовленнєвих умінь учнів. Реалізація в процесі контролю комунікативної, інтерактивної і перцептивної сторін педагогічного спілкування підсилює мовленнєву спрямованість цього типу уроку.

Розпочатий у дослідженні аналіз специфіки побудови системи вправ, описаних у методиках викладання російської мови як рідної і як іноземної, теоретичне осмислення особливостей використання такого засобу навчання в умовах українсько-російської, білорусько-російської двомовності дозволяє стверджувати, що в побудові системи вправ для шкіл з російською мовою навчання необхідно зважати на певні дидактичні вимоги: взаємозв'язок розвитку мовлення і засвоєння мовних одиниць; комплексний підхід до рішення завдань збагачення, уточнення й активізації словника учнів; засвоєння норм літературної мови і формування комунікативно-мовленнєвих умінь; оптимальне співвідношення усних і писемних завдань. Такий підхід може бути реалізований у виділенні трьох груп вправ: комплексних, передмовленнєвих і мовленнєвих.

У другому розділі – "Проблема формування комунікативно-мовленнєвих умінь в теорії і практиці навчання російської мови в школах з російською мовою викладання" – проводиться критичний огляд методичної літератури з проблеми дослідження, подається детальний аналіз програм і підручників для шкіл з російською мовою навчання з точки зору їх відповідності до вимог комунікативної орієнтованості навчання, описується рівень сформованості відповідних умінь і навичок учнів 5-9 класів.

Ідея мовленнєвої спрямованості навчання рідної мови постійно знаходилася в полі зору лінгвістів і методистів. Важливість проблеми розвитку комунікативно-мовленнєвих умінь учнів у зв'язку з вивченням граматичного матеріалу підкреслювали Ф.І.Буслаєв, Я.К.Грот, К.Д.Ушинський, І.І.Срезневський, О.М.Пешковський та ін.

Основоположними у вирішенні проблеми формування комунікативно-мовленнєвих умінь є праці Ф.І.Буслаєва з методики викладання російської мови. Розуміючи розвиток особистості як розвиток розуму, почуттів, моральності і дару слова, першорядним завданням засвоєння мови вчений вважав уміння учнів читати і правильно висловлювати думки в усному й писемному мовленні.

Для методики К.Д.Ушинського характерний підхід до вивчення мови як цілісного явища. Учений акцентував увагу на необхідності розвитку в дітях дару слова, навичок логічного мислення, формування вмінь усного і писемного мовлення. Роль пояснювального читання в загальній освіті людини, в оволодінні мовленням визначає О.Д.Алферов. Шлях комплексного вивчення питань граматики, правопису і розвитку мовлення висуває й обґрунтовує О.М.Пешковський.

Інтерес до проблеми мовленнєвої спрямованості навчання особливо підвищився у 30-40-і роки ХХ століття. У цей період накреслюються наскрізні лінії в роботі з розвитку мовлення, відбувається відбір методів навчання, ефективних видів робіт (М.О.Рибнікова, К.Б.Бархін, В.О.Добромислов, О.В.Міртов, Г.П.Фірсов та ін.). Досліджуються й окремі методичні питання, пов'язані з написанням й удосконаленням творів і переказів (К.Б.Бархін, Є.С.Істріна, В.С.Габо та ін.).

У 50-60-і роки висвітлюються загальні питання методики розвитку мовлення (І.Г.Чередниченко, В.І.Масальський), систематизуються теоретичні положення про особливості розвитку мовлення (О.А.Барінова), визначаються шляхи формування у дитини граматичної будови мовлення (О.Н.Гвоздев), розроблюється методика навчальних творів і переказів (Т.О.Ладиженська).

Більш глибокий науковий підхід до аналізу проблем розвитку мовлення у вивченні мови відзначається в 70-80-і роки. Великий вплив на методичну думку цього періоду зробили фундаментальні праці М.Т.Баранова, О.О.Бистрової, Т.О.Ладиженської, М.Р.Львова, Л.П.Федоренко. У методиці викладання російської мови вперше формулюються основні закономірності засвоєння рідного мовлення, визначається зміст роботи з розвитку мовлення на уроках морфології, вказуються шляхи вдосконалення мовленнєвих навичок (Л.І.Величко, Г.К.Лідман-Орлова, Л.П.Федоренко та ін.). Виходять посібники, в яких розглядаються вузлові питання розвитку мовлення у вивченні програмового матеріалу: збагачення словникового запасу, засвоєння норм літературної мови, вивчення функціональних стилів мовлення (Г.М.Іваницька, Н.А.Пашківська, Л.М.Симоненкова, Є.П.Голобородько, Н.С.Чорноусова та ін.).

Проблема розвитку мовлення і мислення учнів, виховання в них любові до слова посідає центральне місце в багатогранній педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського.

Сучасна методична наука (В.І.Капінос, О.Ю.Купалова, М.Р.Львов, Н.А.Пашківська, О.Я.Савченко та ін.) рекомендує з метою формування комунікативно-мовленнєвих умінь під час вивчення мовних тем змістити акценти у визначенні цілей і завдань навчання мови, посилити мотиваційний компонент уроку, вирішити питання про відбір теоретичних понять і фактів, необхідних та достатніх для оволодіння мовою, розробити перелік рецептивних, ре-

продуктивних і продуктивних комунікативно-мовленнєвих умінь, виявити критерії й норми оцінювання комунікативної грамотності учнів, створити оптимальну систему навчання різних видів мовленнєвої діяльності на аспектних уроках.

Аналіз стану проблеми розвитку мовлення в історичному плані дозволяє зробити висновки про те, що, по-перше, окремі аспекти проблеми розроблені повно, і в перспективі навчання мови закономірно організувати на взаємозв'язку засвоєння мовних фактів і формування комунікативно-мовленнєвих умінь; по-друге, необхідно шукати резерви підвищення комунікативної компетенції учнів при вивченні мовних тем; по-третє, здійснення комунікативного підходу до навчання вимагає розробки багатьох питань, пов'язаних з побудовою системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь для досліджуваних умов.

Детальний аналіз програм і підручників, методичної літератури з російської мови свідчить про орієнтацію сучасної методики на активізацію мовленнєвої діяльності учнів, розвиток у них умінь уживати мовні засоби відповідно до вимог ситуації спілкування. Однак у шкільній практиці пріоритетним критерієм результативного навчання мови залишається знання характерних ознак мовного явища. Продуктивно-творчі види діяльності, які гарантують ефективність формування комунікативно-мовленнєвих умінь, відсунуті на другий план.

Мало сприяє ліквідації прогалин в лінгвістичній і методичній підготовці вчителя-словесника і спеціальна методична література. Недостатні знання про шляхи реалізації взаємозв'язку вивчення мови і формування комунікативно-мовленнєвих умінь, інтенсивного розвитку всіх видів мовленнєвої діяльності позбавляють учителя надійної опори у виборі типів вправ, дидактичного матеріалу, форм роботи. Все це, безперечно, відбивається на рівні сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь учнів.

Рівень сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь учнів 5-9 класів. Завдання констатуючих зрізів передбачали:

- а) виявлення фактичного рівня сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь учнів;
- б) встановлення міцності тих знань про мову, які складають основу формування відповідних умінь;
- в) з'ясування шляхів формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення мовних тем.

Констатуючі зрізи показали, що учні оволодівають основними відомостями про мову, запропонованими програмою, необхідними перед-мовленнєвими навичками і комунікативно-мовленнєвими вміннями. Разом з тим вивчення рівня знань, умінь і навичок з російської мови, аналіз роботи вчителів дозволяють зробити висновок, що у вирішенні проблеми мовленнєвої спрямованості навчання є серйозні прогалини.

Одна з причин – відсутність необхідної теоретичної бази для успішного формування комунікативно-мовленнєвих умінь. Учні після вивчення окремих тем шкільного курсу мови не усвідомлюють як слід комунікативної призначеності, функціонально-стилістичних особливостей і виражальних можливостей мовних одиниць, не використовують набуті знання повноцінно у конкретних ситуаціях спілкування, допускають помилки в оформленні усного і писемного висловлювання. Результати контрольних зрізів показали, що засвоєні знання не

стають міцною основою комунікативно-мовленнєвих умінь. Вивчення рівня сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь виявило недостатні вміння осмислювати комунікативну роль, виражальні можливості мовних одиниць у тексті, відбирати і вживати мовні засоби з урахуванням вимог мовленнєвої ситуації. Учні зазнають труднощів і в підборі синонімів, тематичних груп слів, вживанні формул мовленнєвого етикету. Названі недоліки значно знижують рівень володіння мовою. Все це зумовлює необхідність створення системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення програмового матеріалу з російської мови.

У третьому розділі – "Система формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення російської мови" – обґрунтовується відбір теоретичних відомостей про мову, які складають фундамент формування комунікативно-мовленнєвих умінь; описується створена система вправ, спрямована на оволодіння різними видами мовленнєвої діяльності; розглядаються розроблені критерії і норми оцінювання комунікативно-мовленнєвих умінь учнів шкіл з російською мовою навчання.

Відбір теоретичних відомостей про мову як база формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів. У дослідженні доводиться, що у відборі теоретичних відомостей про мову необхідно враховувати призначення (роль) мовної одиниці у мовленні, труднощі засвоєння знань та формування на їх основі умінь і навичок в умовах українсько-російського мовного середовища, методичну достатність відомостей про мову для розвитку різних видів мовленнєвої діяльності, необхідність додаткових відомостей про мову, які забезпечують системну роботу з розвитку мовлення, починаючи з 5-го класу, повторюваність певної частини теоретичного матеріалу, засвоєного на попередніх етапах навчання.

Експеримент підтвердив, що відбір теоретичних відомостей з цих позицій дозволяє "розвантажити" навчальні програми від надлишкової мовної інформації, яка не дає змоги повніше використовувати аспекtnі уроки для організації роботи з формування комунікативно-мовленнєвих умінь. Врахування ролі засвоєної мовної одиниці в мовленні концентрує увагу учнів на тій частині теоретичного матеріалу, яка є базою формування практичних умінь. Це сприяє швидкому і вільному відтворенню необхідної інформації для розвитку та корекції навичок і вмінь.

Відбір теоретичних відомостей зумовлюється також критерієм труднощів засвоєння знань та формування на основі цих знань, умінь і навичок. Цей критерій вимагає врахування труднощів, які визначаються, з одного боку, специфікою системи мови, що вивчається, зокрема й складністю мовної одиниці; з іншого, – інтерферуючим впливом української мови, просторіччя, функціонуючих діалектів.

Критерій методичної достатності теоретичних відомостей для формування комунікативної компетенції передбачає виділення трьох груп теоретичного матеріалу: а) базового, обов'язкового для засвоєння; б) рекомендованого для загального ознайомлення; в) призначеного для практичного засвоєння. Такий підхід до відбору теоретичних відомостей скорочує, як підтверджують учителі-експериментатори, витрати урочного часу на засвоєння відомостей про мову, вироблення передмовленнєвих навичок і дає змогу для формування комунікатив-

но-мовленнєвих умінь у процесі вивчення мовних тем.

Створення оптимальних умов для активізації мовленнєвої діяльності на аспектних уроках, починаючи з 5-го класу, визначає важливість відбору додаткових теоретичних відомостей і введення їх до розділу "Повторення вивченого у початкових класах": загальне уявлення про частини мови з позиції загальнокатегоріального значення, норми вимови й написання окремих частин мови (займенників, прислівників, прийменників, сполучників, часток).

Критерій повторюваності теоретичних відомостей зумовлює включення знань з лексикології і фразеології, набутих п'яти-шестикласниками, в процес вивчення частин мови з метою організації роботи над словом протягом усього шкільного курсу російської мови.

Експериментальне дослідження підтвердило обґрунтованість відбору теоретичних відомостей про мову відповідно до виділених критеріїв.

Особливості побудови системи вправ для формування комунікативно-мовленнєвих умінь. У дослідженні, будуючи систему вправ, спрямовану на формування комунікативно-мовленнєвих умінь у вивченні російської мови в школах з російською мовою викладання, ми виходили з небагатьох праць, пов'язаних з цією проблемою (Є.І.Пасов, Н.А.Пашківська, М.І.Пентилюк, М.Б.Успенський та ін.). Запропонована система вправ враховує етапи психічного процесу засвоєння знань на аспектних уроках: сприймання й осмислення нового матеріалу; закріплення і поглиблення знань; формування відповідних умінь і навичок; застосування знань, умінь і навичок у нестандартних умовах. Відповідно виділені і розроблені три групи вправ: комплексні, передмовленнєві і мовленнєві.

Основна мета комплексних вправ полягає у створенні умов для засвоєння конкретної мовної одиниці, її значення, форми, функції, способів творення і вживання у мовленні. Особлива увага приділяється завданням, які передбачають формування умінь сприймати, оцінювати комунікативну роль, функціонально-стилістичні особливості, виражальні можливості у мовленні тієї конкретної одиниці, що вивчається, на основі виявлення інформативного змісту тексту, його задуму, типу і стилю мовлення. Це дозволить поєднати дії, спрямовані на подальший розвиток механізмів слухання, говоріння, читання й письма, з упізнаванням явища, яке вивчається, групуванням, аналізом і синтезом його характерних ознак.

Передмовленнєві вправи, створюючи умови для формування комунікативно-мовленнєвих умінь через імітаційні, конструктивні, трансформаційні дії й операції, допомагають учням оволодіти передмовленнєвими навичками: вимовними, лексичними, граматичними, правописними.

Імітаційні вправи призначені для імітації норм вимови окремих слів, граматичних форм, синтаксичних конструкцій, для сприймання і відтворення правильного, виразного мовлення на основі повного і точного розуміння змісту тексту, задуму автора.

Конструктивні вправи спрямовані на дії й операції з тематичними групами слів, синонімами й антонімами, на побудову (складання, конструювання) окремих словосполучень, речень, заміну одних конструкцій іншими; вибір з конструкцій доцільніших з точки зору завдань висловлювання, його стилю і типу. Вони сприяють збагаченню активного і пасивного

словника учнів, а також розвитку граматичної будови їхнього мовлення.

Трансформаційні вправи (доповнення, трансформація тексту) створюють умови для доречного вживання вивчених мовних одиниць у мовленні через усвідомлення характеру інформації, закладеної у початковому тексті. Редагування як особливий вид трансформаційних вправ сприяє формуванню в учнів редакційних умінь: знаходити і виправляти недоліки у змісті й мовленнєвому оформленні чужих та власних думок.

Завдання, спрямовані на вироблення навиків відбору мовних засобів, адекватних комунікативній установці (задуму, меті спілкування, адресату, стилю, жанру, формі мислення), забезпечують як формування механізмів відбору слів, конструкцій, так і актуалізацію тих слів та зворотів, які зазнають інтерферуючого впливу.

Завдання для вправ-перекладів враховують залежність якості перекладу від уміння відтворювати в своєму уявленні картину світу, намальовану автором тексту, осмислювати основну думку висловлювання, сприймати мовні засоби, використані в оригіналі, і зіставляти їх з виражальними засобами мови, яка вивчається.

Мовленнєві вправи, організовані на основі тексту, навчальної мовленнєвої ситуації, ситуативно-тематичної групи слів, орієнтують учнів на слухання-розуміння, читання, говоріння, письмо з урахуванням вимог ситуації спілкування і, відповідно до норм літературної мови, самостійне моделювання окремих компонентів та в цілому мовленнєвої ситуації.

Вивчення досвіду роботи вчителів-експериментаторів показує, що виділення комплексних, передмовленнєвих і мовленнєвих вправ цілком виправдує себе. Названі вправи забезпечують формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів у вивченні мовного матеріалу.

Критерії і норми оцінювання комунікативно-мовленнєвих умінь школярів. У дослідженні доводиться, що комунікативна спрямованість навчання російської мови вимагає перегляду і переорієнтації основних компонентів процесу навчання, зокрема й контролю. На основі підходів до визначення критеріїв і норм оцінювання знань, умінь та навичок учнів з російської мови (курс 3-9 класи) у школах з українською мовою навчання, розроблених науковими співробітниками лабораторії методики російської мови і мов етнічних меншин Інституту педагогіки України Н.А.Пашківською, І.Ф.Гудзик, В.О.Корсаковим, встановлені основні критерії оцінки володіння мовою в усній та писемній формі для учнів шкіл з російською мовою викладання. До них ми відносимо: соціопрагматичний (спроможність учня сприймати, репродукувати і створювати висловлювання в усному й писемному мовленні з урахуванням вимог мовленнєвої ситуації), мовний (мовна правильність висловлювання, доречність мовного оформлення), мовленнєвий (відповідність темі, повнота і правильність розкриття теми, основної думки висловлювання, логічність та послідовність викладу, лексична і граматична різноманітність мовних засобів, стильова єдність, композиційне оформлення).

Запропоновані в дисертації критерії і норми оцінювання комунікативно-мовленнєвих умінь впливають з функцій контролю й оцінювання (соціальної, освітньої, виховної, емоційної, інформаційної, а також функції управління) в середній школі. Вони орієнтують на з'ясування продуктивно-творчого використання засвоєних елементів системи мови й мовлення і забезпечують виявлення рівня сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь з

основних видів мовленнєвої діяльності (слухання-розуміння, говоріння (усне діалогічне і монологічне мовлення), читання і письмо). З метою контролю рівня сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь учнів визначено перелік умінь, які вимагають контролю, одиниці контролю та їх обсяг, види завдань, що забезпечують перевірку рівня сформованості певних умінь.

Отже, запропонована система формування комунікативно-мовленнєвих умінь у вивченні учнями російської мови характеризується: а) комунікативно-мовленнєвою спрямованістю відбору теоретичних відомостей про мову; б) орієнтуванням типології вправ на формування комунікативно-мовленнєвих умінь у засвоєнні мовних тем; в) здійсненням комунікативного підходу до контролю рівня сформованості різних видів мовленнєвої діяльності.

Основні напрями системи частково реалізовані в засобах навчання: підручниках (експериментальних, пробних, стабільних), програмі для загальноосвітніх шкіл з російською мовою викладання, методичних рекомендаціях, зошитах з російської мови тощо.

Деякі положення цієї методичної системи уточнені і перевірені під час проведення формуючого експерименту, представленого у **четвертому розділі** – "Експериментально-дослідницьке навчання за розробленою методикою". У розділі розкриваються цілі, завдання, подається опис програми і ходу експериментального навчання, суть якого полягає у формуванні комунікативно-мовленнєвих умінь в процесі вивчення російської мови в умовах українсько-російського мовного середовища.

Мета експерименту – виявити ефективність створеної системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення програмового матеріалу з російської мови в 5-9 класах.

Завдання експериментальної апробації: 1) перевірити цілеспрямованість відібраного теоретичного матеріалу для навчання; 2) уточнити під час навчання обсяг передмовленнєвих навичок і комунікативно-мовленнєвих умінь, які забезпечують оволодіння російською мовою як засобом спілкування, 3) виявити раціональність використання дидактичних одиниць формування комунікативно-мовленнєвих умінь (тексту, навчальних мовленнєвих ситуацій, ситуативно-тематичних груп слів) під час вивчення мовних тем; 4) перевірити ефективність створеної системи вправ, окремих завдань, спрямованих на навчання різних видів мовленнєвої діяльності на аспектних уроках; 5) визначити дійовість розроблених мовленнєвих форм контролю.

У експериментальному навчанні враховувалося те, що учні насамперед повинні осмислити комунікативну функцію мовної одиниці, вжитої для досягнення конкретної мети спілкування, усвідомити мовну одиницю як засіб мовленнєвої виразності. На нашу думку, тільки осмислення залежності мовних одиниць від екстралінгвістичних факторів – змістовних (предмет мовлення, конкретна тематика мовлення) і комунікативних (адресат, цільова установка, адресант та ін.) – визначає сприймання мовної одиниці в тексті й оперування нею в мовленнєвій практиці.

Зміст експериментального навчання, спрямованого на формування комунікативно-мовленнєвих умінь, представлений трьома компонентами: 1) знання (мовні і

мовленнєвознавчі, набуті на уроках розвитку зв'язного мовлення, а також під час вивчення мовних тем), що забезпечують правильність та доцільність вживання мовної одиниці у мовленні, вибір найточнішого і найдоречнішого слова в процесі відтворювання й створення висловлювання як основи організації на аспектних уроках роботи з текстом і навчальними мовленнєвими ситуаціями; 2) передмовленнєві навички, які створюють базу для формування комунікативно-мовленнєвих умінь; 3) комунікативно-мовленнєві вміння (рецептивні, репродуктивні, продуктивні).

На основі виділених компонентів змісту навчання визначена модель формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів у процесі вивчення російської мови. Вона охоплює три послідовних етапи: ознайомлюючий, репродуктивний і продуктивний.

У завдання першого етапу – ознайомлюючого – входило, окрім осмислення характерних ознак вивченої мовної одиниці на основі розпізнавання, виділення, зіставлення, протиставлення, групування, також і формування умінь сприймати, усвідомлювати й оцінювати комунікативну роль, функціонально-стилістичні особливості і виражальні можливості мовної одиниці у мовленні. На цьому етапі використовувалися комплексні вправи, які вміщували завдання-спостереження за мовним матеріалом під час слухання-розуміння, читання текстів різних за типом і стилем мовлення.

Другий етап – репродуктивний – передбачав формування умінь відтворювати, дотримуючись норм літературної мови (вимови, словозміни, словотворення, будови, написання вивчених мовних одиниць), в усному (діалогічному і монологічному) й писемному мовленні почуті або прочитані тексти різних типів і стилів мовлення, насичені мовною одиницею, яка вивчається, на основі осмислення й збереження залежності організації мовних засобів від екстралінгвістичних факторів (змістовних і комунікативних). Передмовленнєві вправи, спрямовані на вироблення імітаційних, конструктивних, трансформаційних дій і операцій, забезпечували формування репродуктивних комунікативно-мовленнєвих умінь.

Третій етап – продуктивний – зводився до екстраполяції набутих передмовленнєвих навичок і комунікативно-мовленнєвих умінь на нові мовленнєві ситуації за допомогою текстових, ситуативних і рольових завдань.

Для кожного етапу навчання були визначені опорні знання, опорні мовні та передмовленнєві навички і комунікативно-мовленнєві вміння, які належить сформувати в учнів, а також типи вправ. Система роботи з формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення російської мови з урахуванням зазначених етапів засвоєння знань представлена в таблиці "Система роботи з формування комунікативно-мовленнєвих умінь"(див.табл.1).

Система роботи з формування комунікативно-мовленнєвих умінь

Етап засвоєння знань	Етап формування комунікативно-мовленнєвих умінь	Опорні знання	Опорні мовні та передмовленнєві навички	Комунікативно-мовленнєві вміння	Тип вправ
Сприймання і осмислення нового матеріалу	Ознайомлюючий	Характерні ознаки вивченого мовного явища, комунікативна роль мовної одиниці	Розпізнавати, зіставляти, протиставляти, класифікувати, групувати мовні явища	Під час сприймання текстів осмислювати комунікативну роль, функціонально-стилістичні особливості, виражальні можливості мовленнєвої одиниці, що вивчається	Комплексні
Застосування на практиці набутих знань	Репродуктивний	Норми вимови, словозміни, утворення, будови, написання вивченої мовної одиниці	Дотримуватися норм вимови, утворення, будови, написання мовної одиниці; виконувати синонімічну заміну мовної одиниці; робити відбір мовних засобів з урахуванням вимог мовленнєвої ситуації; виконувати доповнення, трансформацію текстів, насичених вивченою мовною одиницею	У репродукуванні почутих або прочитаних текстів в усному (діалогічному і монологічному) та писемному мовленні, насичених вивченою мовною одиницею, осмислювати і зберігати залежність організації мовних засобів від екстралінгвістичних факторів; дотримуватися норм літературної мови	Передмовленнєві, мовленнєві
Формування умінь і навичок	Продуктивний	Мовна одиниця як засіб мовленнєвої виразності	Виконувати редагування, переклад текстів відповідно до мети й умов комунікації	Правильно (відповідно до норм літературної мови і стилістично доцільно) вживати мовну одиницю в усному і писемному мовленні з урахуванням вимог ситуації спілкування	Мовленнєві

На всіх етапах експерименту уточнювалися окремі методичні аспекти використання зв'язних текстів: характер завдань, місце, призначення й ефективність роботи з ними на уроці. На цій основі були значно оновлені тексти шкільного підручника у змістовному і методичному планах. Особлива увага приділялася текстам, що формують моральність, відображують суттєві факти, норми, цінності культури українського народу, а також тим, що містять інформацію про правила мовленнєвого етикету.

Наскрізною була робота з упровадження створеної системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь, яка передбачала методичний аналіз доцільності зробленого нами ві-

дбору теоретичних відомостей про мову, уточнення результативності кожної групи вправ, коректування завдань, які забезпечували організацію спілкування за допомогою різних видів мовленнєвої діяльності на основі тексту, навчальних мовленнєвих ситуацій, ситуативно-тематичних груп слів; конкретизацію основних прийомів текстосприймання і текстотворення, узгодження комплексу завдань з конкретною вправою.

Результати експериментально-дослідницького навчання. Основним методом перевірки рівня сформованості практичних умінь була система контрольних завдань, тести, мовленнєві завдання. Вони проводилися паралельно в експериментальних і контрольних класах.

Результати експериментального навчання показали, що методична система, яка побудована на основі врахування принципу комунікативної спрямованості навчання, сприяє поглибленому формуванню мовних понять, інтенсифікації процесу навчальної діяльності і робить його ефективнішим та цікавішим для учнів (див.табл.2).

Таблиця 2

Рівні сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь

Класи	Зрізи	Рівні сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь (в %)			
		високий	достатній	середній	низький
Експериментальні	до навчання	8,2	14,3	50,5	27,0
	після навчання	22,3	37,2	30,8	9,7
Контрольні	до навчання	8,9	17,2	54,2	19,7
	після навчання	9,1	20,3	55,7	14,9

Перевагу впровадження розробленої нами системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь під час вивчення мовних тем підтверджують якісні й кількісні характеристики.

Відповідно до основних напрямів дослідження в дисертації наводяться порівняльні показники рівнів сформованості: 1) умінь застосовувати набуті теоретичні відомості про мову; 2) передмовленнєвих навичок; 3) комунікативно-мовленнєвих умінь (сприймати й відтворювати чуже мовлення, створювати власні висловлювання в усному і писемному мовленні з урахуванням вимог мовленнєвої ситуації та відповідно до норм літературної мови).

Результати контрольного зрізу, спрямованого на виявлення рівня сформованості умінь застосовувати набуті знання, підтверджують, що система навчання, заснована передусім на функціональному підході до відбору теоретичних відомостей, забезпечує учнів необхідними знаннями для розвитку і вдосконалення комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення програмового матеріалу. Так, відсоток учнів експериментальних класів, які засвоїли, наприклад, звертання, окремі правила мовленнєвого етикету, в 2-3 рази вищий порівняно з контрольними класами.

Всебічно перевірявся рівень володіння передмовленнєвими навичками (вимовними, лексичними, правописними). Внаслідок різноманітної роботи (читання окремих слів, тексту, підбору слів, зокрема й синонімів, на певну тему, переконструювання окремих речень, конт-

рольний диктант) з'ясовано, що рівень сформованості а) нормативної вимови окремих слів в учнів експериментальних класів вищий у 1,3 рази; б) навичок самоконтролю за дотриманням у мовленні норм літературної мови – в 1,5 рази; в) лексичних навичок, пов'язаних з вибором слів і вимогами мовленнєвої ситуації, – у 2 рази.

На підставі показників контрольних зрізів проаналізовано рівні володіння вивченими мовними засобами учнями експериментальних і контрольних класів. З цією метою, зокрема учням 6-го класу, було запропоновано написати твір-мініатюру за власними спостереженнями. Результати свідчать про те, що в процесі навчання в учнів експериментальних класів відбулися позитивні зміни. Так, 23,3% учнів цієї групи досягли високого рівня, який на 14,1% вищий показника їхньої готовності до вивчення окремих мовних одиниць. У контрольних класах показник високого рівня змінився на 0,2%.

Під час експерименту вчителі відзначили більш зацікавлене і відповідальне ставлення учнів експериментальних класів до теоретичного матеріалу. Зважаючи на думку практиків, ми проаналізували емоційно-оцінювальне ставлення учнів до нових для них нетрадиційних мовленнєвих завдань, які використовувалися протягом усього експериментального навчання. Загальна оцінка мовленнєвих завдань учнями експериментальних класів така: позитивна (цікаво – 35,6%, корисно – 47,4%), негативна (нецікаво – 1,7%, важко – 6,8%), невизначена – 8,5%.

Експериментальне навчання підтвердило ефективність створеної системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення російської мови в школах з російської мовою викладання. Доцільність відбору теоретичних відомостей про мову, ефективність типології вправ, комунікативна спрямованість контролю рівня сформованості практичних умінь і навичок позитивно відбилися на всіх етапах навчальної діяльності, результатом якої було підвищення комунікативної компетенції учнів.

ВИСНОВКИ

Дослідження проблеми розвитку мовлення в історії лінгводидактики свідчить про те, що ідея формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення мовних тем виникла ще з моменту зародження методики викладання російської мови. Історичний досвід розробки теорії і практики навчання доводить, що актуальність її не тільки не зменшилась, але й стала ще вагомішою на сучасному етапі розвитку суспільства.

У дослідженні визначаються лінгводидактичні умови, які характеризують побудову методичної системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь під час вивчення мовних тем. Теоретичне осмислення лінгвістичних, психологічних, дидактичних основ оволодіння мовою, результати проведеного експерименту підтверджують правомірність висунутої гіпотези дослідження, яка полягає в тому, що рівень володіння російською мовою перебуває у безпосередній залежності від створення системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення мовного матеріалу.

Результати експериментальної перевірки переконують: найдійовішою і найефективнішою є така система, яка забезпечує зв'язок пізнавальної і мовленнєвої діяльності з урахуванням лінгвістичних, психологічних і дидактичних передумов розвитку мовлення в українсько-російському мовному середовищі, передбачає комунікативно-мовленнєву спрямованість відбору теоретичних відомостей про мову, створення типології вправ, націлених на поетапне відпрацювання мовленнєвих дій і операцій на основі набутих якісних знань та передмовленнєвих навичок, і включає виявлення комунікативно орієнтованих критеріїв та норм сформованості досліджуваних умінь.

Експериментальне дослідження доводить обґрунтованість відбору теоретичних відомостей про мову з урахуванням призначення (ролі) одиниці, що вивчається, у мовленні; труднощів засвоєння знань і формування на основі їх умінь та навичок в умовах українсько-російського мовного середовища; методичної достатності відомостей про мову для розвитку різноманітних видів мовленнєвої діяльності; необхідності додаткових відомостей про мову, які забезпечуватимуть системну роботу з розвитку мовлення, починаючи з 5-го класу; повторення певної частини теоретичних відомостей, засвоєних на попередніх етапах навчання.

Результати аналізу даних експерименту свідчать про те, що найефективнішою для формування комунікативно-мовленнєвих умінь є система вправ, яка складається з комплексних (сприймання й оцінювання комунікативної ролі, функціонально-стилістичних особливостей, виразних можливостей мовної одиниці у мовленні), передмовленнєвих (імітаційних, конструктивних, трансформаційних) і мовленнєвих вправ (сприймання, відтворення і створення висловлювань в усній і писемній формах з урахуванням вимог мовленнєвої ситуації відповідно до норм літературної мови).

Розроблені критерії і норми оцінювання комунікативно-мовленнєвих умінь дозволяють вивчати рівень готовності учнів до різноманітних видів мовленнєвої діяльності.

Дослідження сприяло виявленню нових перспективних проблем сучасної лінгводидактики, що заслуговують на спеціальне вивчення. До них належать: а) створення єдиної системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів, починаючи з початкових класів до випускного; б) вивчення комплексу питань, пов'язаних з оновленням трактування мовних явищ у шкільному підручнику з позицій функціонального підходу; в) розроблення типів ситуацій, мотивуючих включення учнів різного віку до мовленнєвої діяльності того чи іншого виду; г) подальша розробка проблеми розвитку мовлення на міжпредметному рівні.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

I. МОНОГРАФІЯ

1. Михайловская Г.А. Лингводидактические основы формирования речевых умений в

процессе обучения русскому языку. – К.: Издательский центр ОАО УКРНИИПСК, 1999. –208 с.

II. ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ.

2. Михайловская Г.А., Голобородько Е.П., Бойко О.В., Филиппова С.В. Русский язык. Пробный учебник для 6 класса школ с русским языком обучения. – 2-е изд. дораб.. - К.: Рад. шк., 1990. –256 с. (С.216-249).

3. Михайловская Г.А., Голобородько Е.П., Минина Л.И., Белик Н.П. Русский язык: Учеб. для 5 кл. шк. с рус. яз. обучения. – К.: Рад. шк., 1991. – 238 с. (С.217-218, 219-235).

4. Михайловская Г.А., Голобородько Е.П., Бойко О.В., Филиппова С.В. Русский язык: Учеб. для 6 кл. шк. с рус. яз. обучения. – К.: Освіта, 1992. – 272 с. (С.5-14, 22-24).

5. Михайловская Г.А., Голобородько Е.П., Бойко О.В., Филиппова С.В. Русский язык: Проб. учеб. для 7 кл. шк. с рус. яз. обучения. – 2-е изд., дораб. – К.: Рад.шк., 1991. – 240 с. (С. 21-36, 230-234).

6. Михайловська Г.О., Голобородько Є.П., Бойко О.В., Філіпова С.В. Російська мова: Проб. підруч. для 8 кл. шк. з рос. мовою навчання. – 2-ге вид., доопр. – К.: Освіта, 1992. – 191 с. (С. 46-58, 67-81, 186-189).

7. Михайловська Г.О., Голобородько Є.П., Мініна Л.І., Белік Н.П. Російська мова: Підруч. для 5 кл. шк. з рос. мовою навчання. – 3-тє вид. – К.: Освіта, 1995. – 238 с. (С.217-218, 219-235).

8. Михайловська Г.О., Голобородько Є.П., Пашківська Н.А., Бойко О.В., Філіпова С.В. Російська мова: Проб. підруч. для 9 кл. шк. з рос. мовою навчання. – 2-ге вид., доопр. – К.: Освіта, 1995. – 205 с. (С.47-55, 151-166).

9. Михайловська Г.О., Голобородько Є.П., Бойко О.В., Філіпова С.В. Російська мова: Підруч. для 6 кл. шк. з рос. мовою навчання. – 3-тє вид., перероб. – К.: Освіта, 1997. – 240 с. (С. 6-11, 18-20, 23-38).

10. Михайловська Г.О., Голобородько Є.П., Бойко О.В., Філіпова С.В. Російська мова: Підруч. для 7 кл. шк. з рос. мовою навчання. – 3-тє вид., перероб. – К.: Освіта, 1998. – 207 с. Мова рос. (С. 22-56, 62-78, 197-204).

11. Михайловська Г.О., Голобородько Є.П., Бойко О.В., Філіпова С.В. Російська мова: Підруч. для 8 кл. шк. з рос. мовою навчання. – К.: Освіта, 1994. – 254 с. (С. 110-123, 229-248).

12. Михайловська Г.О., Голобородько Є.П., Бойко О.В., Філіпова С.В. Російська мова: Підруч. для 8 кл. шк. з рос. мовою навчання. – 3-тє вид., перероб. – К.: Освіта, 1997. – 223 с. Мова рос. (С.107-129, 140-148, 196-209, 213-220).

13. Михайловська Г.О., Голобородько Є.П., Пашківська Н.А., Бойко О.В., Філіпова С.В. Російська мова: Підруч. для 9 кл. шк. з рос. мовою навчання. – 3-є вид., перероб. – К.: Освіта, 2000. – 255 с. (С. 106-114, 201-218).

14. Михайловская Г.А., Голобородько Е.П., Минина Л.И., Белик Н.П. Изучение русского языка в 5 классе школ с русским языком обучения: Пособие для учителя. – К. : Освіта, 1992. – 223 с. (С.198-222).

15. Михайловська Г.О., Голобородько Є.П., Бойко О.В., Бикова К.І. Зошит з російської мови для 5 класу шкіл з російською мовою навчання. - К.: Освіта, 1999. – 96 с. (С.39-41, 42-44, 45-46, 47-55).

16. Михайловська Г.О., Голобородько Є.П., Бойко О.В., Бикова К.І. Зошит з російської мови для 6 класу шкіл з російською мовою навчання. – К.: Освіта, 1999. – 96 с. (С. 9-12, 55-60, 63-66, 69-72, 74, 77).

II. СТАТТІ, МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

17. Михайловская Г.А., Пашковская Н.А., Распопова С.А. Запас наблюдений, идей, чувств – залог умелого общения / Система заданий по формированию навыков анализа текста на уроках связной речи, 5 класс // Відродження. – 1995. – № 2. – С. 23-27.

18. Михайловская Г.А. О некоторых аспектах отбора дидактического материала для речевых упражнений // Язык и литература в школе. Украинский вестник. – 1995. – № 3. – С. 6-9.

19. Михайловская Г.А., Пашковская Н.А. Повышать практическую направленность работы по развитию речи // Відродження. – 1995. – № 11-12. – С. 16-18.

20. Михайловская Г.А., Голобородько Е.П., Бойко О.В. Особенности изучения русского языка в школах Украины с русским языком преподавания в переходный период // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 1996. – № 10. – С. 47-50.

21. Михайловская Г.А., Пашковская Н.А. Усилить речевой аспект /О подходах к созданию школьного курса русского языка для школ с русским языком обучения // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 1998. – № 6. – С. 42-44.

22. Михайловская Г.А. Все нацелено на речь. Формирование коммуникативно-речевых умений при изучении имени прилагательного // Русская словесность в школах Украины. – 1998. – № 3. – С. 3-6.

23. Михайловская Г.А., Голобородько Е.П., Бойко О.В. Учить язык для его активного использования / Система заданий для развития коммуникативно-речевых умений // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 1998. – № 9. – С. 58-61.

24. Михайловская Г.А. Учебная речевая ситуация как дидактическая единица формирования коммуникативно-речевых умений на уроках русского языка // Язык и литература в школе. Украинский вестник. – 1998. – № 1-2. – С.8-12.

25. Михайловская Г.А. Теоретические сведения о языке как основа формирования навыков общения // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 1999. – № 3. – С. 46-48.

26. Михайловская Г.А. О коммуникативной направленности курса русского языка // Русская филология. Украинский вестник. – 1999. – № 1-2. – С. 129-131.

27. Михайловская Г.А., Пашковская Н.А., Быкова Е.И., Давидюк Л.В., Корсаков В.А. О новой редакции программы курса "Русский язык для школ с русским языком обучения" /5-11 классы/ //Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2000. – № 7-8. – С. 69-71.

28. Михайловська Г.О. Принципи удосконалення шкільних програм з мови // Шляхи і засоби підготовки вчителя української мови і літератури на сучасному стані: Зб. наук. пр. – Херсон: ХДПІ. – 1992. – С. 51-52.
29. Михайловская Г.А. О специфике национально-культурного компонента в преподавании русского языка в школах с русским языком обучения // Филологический анализ. Теория, методика, практика: Сб. науч. тр. – Херсон: ХДПІ.– 1993. – Вып. 3. – С.70-74.
30. Михайловская Г.А. Пашковская Н.А. Распопова С.А. К вопросу об уроках развития связной речи в 5 классе // Филологический анализ. Теория, методика, практика: Сб. науч. тр. – Харьков-Херсон: Харьк. гос. пед. ун-т, Херсон. гос. пед. ин-т. – 1994. – Вып.6. – С.19-24.
31. Михайловская Г.А. Психологические предпосылки формирования речевых умений на уроках русского языка в школах Украины // Світова культура: Традиції та перспективи: Міжнародний зб. наук.пр. – Київ-Москва-Херсон: АПН України, ХДПІ. – 1995. – С.56-60.
32. Михайловская Г. Специфика организации работы с текстом на уроках русского языка // Актуальні проблеми розбудови національної освіти: Зб. наук. пр. – Київ-Херсон: Пілотні школи. – 1996. – Ч.ІІІ. – С. 112-114.
33. Михайловская Г.А. О принципах, определяющих систему упражнений по формированию речевых умений на аспектных уроках // Сучасні аспекти педагогічного процесу: Зб.наук.пр. – Херсон: ХДПІ. – Вип.ІІ. – 1997. – С. 19-24.
34. Михайловська Г.О. Удосконалення комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі читання на уроках російської мови // Педагогічні науки: Зб.наук.пр. – Херсон: Айлант. – 1998. –Вип.V. –С. 61-64.
35. Михайловская Г.А. Использование ТСО при формировании коммуникативно-речевых умений на уроках русского языка // Технические средства и Интернет в обучении русскому языку как иностранному: Сб. науч.тр. – Лодзь: Ин-т русистики. – 1999. – С.17-19.
36. Михайловська Г.О. Критерії і норми оцінки комунікативно-мовленнєвих умінь школярів // Педагогічні науки: Зб.наук.пр. – Херсон: Айлант. – 1999. – Вип.IX. – С.322-324.
37. Михайловская Г. Организация чтения художественного текста на уроках русского языка // Південний архів (філологічні науки): Зб.наук.пр. – Херсон: Айлант. – 1999. – Вип. V-VI. – С. 323-328.
38. Михайловская Г.А. Формирование коммуникативно-речевых умений на текстовой основе // Південний архів (філологічні науки): Зб.наук.пр. – Херсон: ОДІ, 2000. – Вип. 10-11. – С. 75-81.
39. Михайловская Г.А. Проблема формирования коммуникативно-речевых умений в истории методики преподавания русского языка // Педагогічні науки: Зб.наук.пр. –Херсон: Айлант. –2000. –Вип.XIII. –С.301-306.
40. Михайловская Г. Упражнения-переводы в системе речевых упражнений // Педагогічні науки: Зб. наук. пр. – Херсон: Айлант. – 2001. – Вип. XIX. – С. 166 - 171.
41. Михайловская Г.А. Методические рекомендации по развитию разговорно-бытовой речи учащихся. – Херсон: ОИУУ, 1991. – 14 с.

42. Михайловская Г.А., Голобородько Е.П. Методические рекомендации по осуществлению функционального подхода в процессе обучения русскому языку. – Херсон: ОИУУ, 1993. – 20 с.

IV. ТЕЗИ. ВИСТУПИ НА КОНФЕРЕНЦІЯХ

43. Михайловская Г.А. Совершенствование методики преподавания языка и развития у студентов интереса к учительской профессии // Материалы межвузовской научно-практической конференции, посвященной вопросам совершенствования подготовки учителя. – Херсон. – 1990. – С. 142-143.

44. Михайловская Г.А. Преемственность и перспективность как один из основных дидактических принципов обучения русскому литературному произношению пятиклассников // Труды Респуб. конф. "Актуальные вопросы изучения в вузе курса методики преподавания языка и литературы в школе. – Нежин: НГПИ. – 1990. – С. 37-38.

45. Михайловська Г.О. Шляхи забезпечення педагогічної ефективності практичних занять з методики викладання російської мови // Материалы психолого-педагогического семинара "Вопросы научной и профессионально-педагогической подготовки учителя". – Херсон: ХГПИ. – 1991. – С. 143-145.

46. Михайловская Г.А. Средства эстетического воспитания на уроках русского языка // Формирование эстетического отношения к искусству: В 6 т. /АПН СССР. – М.: ХГТ, 1991. – Т.4: Формирование эстетического отношения к искусству у учащихся среднего школьного возраста. – С. 58-60.

47. Михайловская Г.А. Элементы инновационных процессов в курсе методики русского языка // Материалы Межвуз. конф. "Современные проблемы подготовки учителя. – Херсон: ХГПИ. – 1992. – С. 176-177.

48. Михайловская Г.А. О развитии чувства языка на уроке // Матеріали і методичні рекомендації Всеукраїнської науково-практичної конф. "Гуманітарна освіта і проблеми виховання молоді". – Херсон: ХДП. – 1995. – Вип. I. – С. 120-121.

49. Михайловская Г.А. О коммуникативной направленности в преподавании лингвистических дисциплин // Матеріали Третьої всеукраїнської наукової конф. "Нові підходи до філології у вищій школі". – Мелітополь: МДП. – 1996. – С.195-196.

50. Михайловская Г.О. О видах компетенции в методике преподавания русского языка // Актуальні проблеми менталінгвістики: Зб. наук.пр. – Київ-Черкаси: Ін-т мовознав., ЧПУ. – 1999. – С. 181.

Михайловська Г.О. Теорія і практика формування комунікативно-мовленнєвих умінь в учнів 5-9 класів у процесі вивчення російської мови. – Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня доктора педагогічних наук з спеціальності 13.00.02 – теорія і методика навчання російської мови. – Національний педагогічний універ-

ситет імені М.П.Драгоманова МО і Н. України, Київ, 2001.

Дисертація присвячена питанням формування комунікативно-мовленнєвих умінь у процесі вивчення російської мови. У роботі розвивається новий напрям, який базується на концепції комунікативної спрямованості навчання мови. Охарактеризована система формування комунікативно-мовленнєвих умінь в учнів 5-9 класів шкіл з російською мовою навчання, висока ефективність якої обґрунтована теоретично і підтверджена практично. Основні результати дослідження знайшли втілення в проектуванні нових програм з російської мови для шкіл з російською мовою викладання.

Ключові слова: мова, мовлення, види мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), комунікативно-мовленнєві вміння, мовленнєва ситуація, текст, вибір слів, комунікативно-діяльнісний, комунікативне завдання.

Михайловская Г.А. Теория в практика формирования коммуникативно-речевых умений у учащихся 5-9 классов в процессе изучения русского языка. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения русскому языку. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова МО і Н. Украины, Киев. 2001.

Диссертация посвящена вопросам формирования коммуникативно-речевых умений в процессе изучения русского языка в 5-9 классах школ с русским языком обучения.

В исследовании развивается новое направление, основанное на концепции коммуникативно-ориентированного обучения языку. Разработаны теоретические основы формирования коммуникативно-речевых умений: лингвистические, психологические, дидактические. Выявлены психолого-педагогические условия, определяющие построение методической системы формирования указанных умений. Предлагаемая система характеризуется 1) коммуникативно-речевой направленностью отбора теоретических сведений о языке, 2) ориентированностью типологии упражнений на формирование коммуникативно-речевых умений при усвоении языковых тем, 3) коммуникативным подходом к контролю уровня сформированности разных видов речевой деятельности.

Отбор теоретического материала произведен на основе учета коммуникативной предназначенности языковых единиц, трудностей усвоения знаний и формирования коммуникативно-речевых умений в условиях украинско-русской языковой среды, методической достаточности сведений о языке для развития различных видов речевой деятельности, необходимости дополнительных сведений о языке, обеспечивающих системную работу по развитию речи, начиная с 5 класса, повторяемости определенной части теоретических сведений, усвоенных на предыдущих этапах обучения.

Научно обоснованная система упражнений построена в соответствии с этапами психологического процесса усвоения знаний: восприятие и осмысление нового материала; закрепление и углубление знаний, формирование определенных умений и навыков; применение знаний, умений и навыков в нестандартных условиях. Такой подход реализован путем использования трех групп упражнений: комплексных, предречевых и речевых.

Основная цель комплексных упражнений состоит в создании условий для усвоения конкретной языковой единицы, ее значения, формы, функции, способов образования и употребления в речи. На этапе осмысления нового материала упражнения формируют умения воспринимать, оценивать коммуникативную роль, функционально-стилистические особенности, выразительные возможности изучаемого языкового явления в речи на основе выявления информативного содержания текста, его замысла, типа и стиля речи. Задания этих упражнений совмещают действия, направленные на формирование механизмов слушания, чтения, говорения, письма, с аналитико-синтетическими операциями (обнаружение изучаемого явления, группировка, классификация и др.).

Для формирования предречевых умений и навыков (произносительных, лексических, грамматических, правописных) разработаны имитационные, конструктивные и трансформационные упражнения. Имитационные упражнения предназначены для выработки навыков произношения отдельных слов, грамматических форм, интонирования синтаксических конструкций. В задачу конструктивных упражнений входит обогащение активного словаря и грамматического строя речи учащихся. Трансформационные упражнения обеспечивают условия для уместного использования изучаемых языковых единиц в речи. Значительное место в работе по формированию коммуникативно-речевых умений отводится упражнениям-переводам. Особое внимание уделяется заданиям, направленным на обучение школьника выбору слов, адекватных коммуникативной установке.

Речевые упражнения ориентируют учащихся на слушание, чтение, говорение, письмо. Названные упражнения выполняют в исследуемых условиях важную функцию – обеспечивают восприятие, воспроизведение и создание высказываний в устной (диалогической и монологической) и письменной речи с учетом требований ситуации общения и в соответствии с нормами литературного языка.

В исследовании установлены основные критерии оценки владения языком в устной (диалогической, монологической) и письменной речи для учащихся школ с русским языком обучения. К ним относятся социопрагматический, языковой и речевой. Социопрагматический критерий направлен на выявление способности учащегося воспринимать, воспроизводить и создавать высказывания в устной и письменной форме с учетом требований речевой ситуации. Языковой критерий определяет языковую правильность высказывания, уместность языкового оформления. В соответствии с речевым критерием высказывание оценивается со стороны содержания (адекватность теме, полнота и правильность раскрытия основной мысли), логичности и последовательности изложения, лексического и грамматического разнообразия языковых средств, композиционного оформления.

Основные результаты исследования нашли применение в проектировании новой программы по русскому языку для школ с русским языком обучения.

Ключевые слова: язык, речь, виды речевой деятельности (аудирование, чтение, говорение, письмо), коммуникативно-речевые умения, речевая ситуация, текст, выбор слов, коммуникативно-деятельностный, коммуникативное задание.

Mikhailovskaya G.A. Theory and Practice of Formation of the Communicative-speech Skills in the Process of Russian Language Study by Pupils of the 5th- 9th Forms. - Manuscript.

Thesis for a Doctors degree in Pedagogics by speciality 13.00.02. - Theory and Methods of Teaching of the Russian Language. The National M.P. Dragomanov University M.E.S. of Ukraine, Kyiv, 2001.

The investigation is devoted to the problems of formation of the communicative-speech habits in the process of Russian language study. A new trend is developed which is based on the conception of the communicatively oriented methods in language teaching. A new system of the work on formation of communicative-speech skills of the pupils of the 5th - 9th forms with the Russian language teaching, the high effectiveness of which is theoretically grounded and practically confirmed. The fundamental results of the research have found an application in planning a program for schools with Russian language teaching.

Key words: language, speech, types of speech activity (listening comprehension, reading, speaking, writing), speech skills, speech situation, text, selection of words, communicative-active, communicative task.